

definition above mentioned term in the light of implementation of inclusive education in Ukraine.

Keywords: children with special educational needs, etymology, disabled children, inclusive education.

Малишевська І.А. Етимологи поняття «дети с особыми образовательными потребностями»

Аннотация. Статья посвящена теоретико-правовому анализу понятия «дети с особыми образовательными потребностями» в международном и отечественном образовательном пространстве. Этимология понятия «дети с особыми образовательными потребностями» рассмотрена в контексте терминологического поля инклюзии. В статье проанализированы современные подходы к определению выше указанного понятия в свете внедрения инклюзивного образования в Украине.

Ключевые слова: дети с особыми образовательными потребностями, этимология, дети-инвалиды, инклюзивное образование.

УДК 159.922.86-056.36:616.899]:316.613.434

Мельниченко В.Є.

Специфіка соціально-регулятивних особливостей агресивної поведінки підлітків із порушеннями розумового розвитку

Анотація. В статті викладені дослідження специфіки соціально-регулятивних особливостей підлітків із порушеннями розумового розвитку. Проведена диференціація напрямів діагностики на системи «підліток – підліток», «сім'я – підліток», «педагог – підліток», що дала можливість встановити появу та прояви агресії, її формування та функціонування як стійкої поведінкової стратегії.

Ключові слова: соціально-регулятивні особливості, підлітки із порушеннями розумового розвитку, агресивна поведінка.

Агресивна поведінка є складним феноменом, який являє собою не лише реактивну реакцію на стимули зовнішнього середовища, а й виступає як соціально обумовлений фактор. Проблема агресивної поведінки як прямого вираження агресії завжди привертала до себе увагу педагогів і психологів (Л.С. Виготський, В.І. Лубовський, М.С. Певзнер, В.М. Сильнов, Л.М. Шипіцина та ін.). Порушення розумового розвитку суттєво впливає на стан емоційно-вольової сфери та призводить до порушень соціальної поведінки. Характер саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку, який виявляється у стосунках із оточенням, визначає можливості правильного вибору способів подолання труднощів, контролю за своїми діями, усвідомлення ситуації (Г.Г. Запругаєв, І.О. Коробейников, К.С. Лебедінська, А.С. Лічко, В.М. Сильнов) [1].

Агресивна поведінка підлітка здебільшого виступає як соціально-регулятивний фактор побудови стосунків із зовнішнім оточенням. Якщо підлітки без порушень розумового розвитку можуть контролювати чи регулювати свої агресивні дії, то підлітки з порушеннями розумового розвитку здебільшого не регулюють і не контролюють їх. Тому, перш ніж розглядати агресивну поведінку як компонент психологічної структури, необхідно врахувати ті соціально-регулятивні фактори, що

впливають на її формування в оточенні підлітка. Йдеться про структуру дефекту, низьку здатність до усвідомлення, специфіку родинної взаємодії, специфіку взаємодії з однолітками, особистісну взаємодію в системі шкільного навчання.

У межах дослідження підлітків із порушеннями розумового розвитку виявилися складність діагностики агресивної поведінки, особливості її появи та функціонування з урахуванням тих регуляторних механізмів, які сформовані як у самого підлітка, так і в його соціального оточення. Зміст соціально-регуляторного блоку полягає у виявленні та описі соціальних аспектів проявів агресивної поведінки підлітків із порушеннями розумового розвитку, зокрема взаємодії підлітка в системах «підліток – підліток», «сім'я – підліток», «педагог – підліток».

В системі «підліток – підліток» було визначено та описано поведінку підлітків у навчальній і позанавчальній діяльності. Отримані діагностичні результати покладено в основу психологічного аналізу особливостей поведінки цих підлітків. Наприклад, спостереження в системі «підліток – підліток» проводилися у різноманітних соціальних ситуаціях: у їдальні, на перервах, на урочистих шкільних святах, на концертах, під час уроків тощо. Виявлено найбільш типові форми агресивної поведінки: агресивні спалахи, кидання, псування, щипання, невмотивовану агресію, вербальну ненормативну лайку, фізичні дії. Спостереження за проявами агресивної поведінки підлітків із порушеннями розумового розвитку у взаємодії з однолітками дало можливість стверджувати, що агресивна поведінка цих підлітків є реактивною, ситуативною та, здебільшого, проявляється у формі неусвідомлених дій. Впродовж проведення дослідження системи «підліток – підліток» застосовувалися бесіди, за результатами яких було виявлено низький рівень усвідомлення підлітками власної поведінки, низький рівень моральної оцінки власної поведінки, домінуючі неусвідомлені мотивації агресивної поведінки. Зокрема, встановлено, що агресивна поведінка підлітків із помірними порушеннями розумового розвитку є стійкою реакцією – на відміну від підлітків із легкими порушеннями розумового розвитку, де така поведінка може бути усвідомленою формою поведінки.

За результатами анкетування (анкета М. Штрауса і С. Штайнметц «Шкала тактики поведінки в конфліктах») виявляються: причини і наслідки насильства в сім'ї; типові стратегії родинного виховання та вирішення конфліктних ситуацій; домінуючі комунікативні звернення, які сформовані в родині [3,4]. За результатами проведення анкети було виявлено основні тактики вирішення конфліктів у сім'ї: фізична агресія (67,4%). Найчастіше фізична агресія вдома виявлена в сім'ях, у яких проживають підлітки з помірними порушеннями розумового розвитку (75%); непряма агресія у вигляді кидання та розбивання дрібних предметів побуту, без нанесення фізичних пошкоджень один одному, виявляється в сім'ях, у яких проживають підлітки з легкими порушеннями розумового розвитку (54,3%). В сім'ях, у яких проживають підлітки з помірними порушеннями розумового розвитку такі дані є найвищими – 77,8%; вербальна агресія, що проявляється у вигляді погроз, криків, лайок, образ, є найвищим показником у всіх досліджуваних групах. Слід зазначити, що у сім'ях де проживають підлітки з помірними порушеннями розумового розвитку конфлікти не обговорюються, їх навіть не намагаються вирішувати мирним, спокійним шляхом. Також було встановлено взаємообумовленість домінуючих сімейних тактик у поведінці підлітка при вирішенні конфліктів.

При дослідженні системи «підліток – підліток» встановлено специфіку агресивної поведінки та описано її диференціацію залежно від ступеня порушення розумового розвитку:

- агресивна поведінка в підлітковому віці є сформованою та, здебільшого, реактивною за проявами;

- низький рівень моральної оцінки власної поведінки серед підлітків із легкими порушеннями розумового розвитку та відсутність моральної оцінки власної поведінки серед підлітків із помірними порушеннями розумового розвитку;

- агресивна поведінка підлітків проявляється у формі вербальної, фізичної та непрямой агресії, при цьому підлітки з помірними порушеннями розумового розвитку здебільшого проявляють фізичну та непрямую агресію, що вказує на сформованість, реактивність та однотипність прояву агресивної поведінки в розв'язанні конфліктних ситуацій;

- недостатність комунікативних навичок, що робить неможливим використання альтернативи агресивній поведінці;

- агресивна поведінка підлітків обумовлюється стратегією вирішення конфліктів родинної взаємодії;

- низький рівень усвідомлення власної поведінки як серед підлітків із легкими порушеннями розумового розвитку, так і серед підлітків із помірними порушеннями розумового розвитку.

Водночас виявлено, що несформованість усвідомленої мотивації підлітків як із легкими, так і з помірними порушеннями розумового розвитку є суперечливою в контексті динаміки вікових змін.

За результатами дослідження системи «сім'я – підліток» визначено відомості про сім'ю, відомості про родину, соціально-побутові умови, спектр зайнятості батьків підлітком, характер міжособистісної взаємодії та сімейну емоційну атмосферу, ставлення батьків до підлітка, систему виховання в сім'ї, задоволеність підлітка стосунками з родиною, зміни у складі родини, визначено поведінку підлітка в сім'ї, у дворі, на вулиці та в колі товаришів [5]. Зміни у складі сім'ї визначалися нами як будь-які зміни, що відбулися після народження дитини, яку обстежують. Наприклад, розлучення батьків, смерть одного з батьків, народження другої дитини, позбавлення батьківських прав тощо. Отже, змін у складі сім'ї зазнали 95,6% досліджуваних. 97,8% з загальної кількості досліджених сімей є неповними. В асоціальному середовищі постійно проживає 11,2% підлітків. Свій вільний час підлітки усіх досліджуваних груп використовують для гри на комп'ютері чи перегляду програм телебачення. Фізичне покарання застосовують батьки частіше по відношенню до підлітків із помірними порушеннями розумового розвитку (55,6%), тоді як підлітків із легкими порушеннями розумового розвитку фізично – 34,5%. Слід зазначити, що не всі батьки готові зізнатись у тому, що вони застосовують фізичне насильство по відношенню до власної дитини.

Проективний тест «Малюнок сім'ї» дав змогу діагностувати особливості внутрішньосімейних взаємин, емоційне благополуччя підлітка в сім'ї [4]. Зокрема, характер тих відносин, які викликають тривожні стани, конфліктні дії, реакції та вчинки, труднощі самовираження у стосунках із близькими, відчуття захищеності, психологічну дистанцію. Також у процесі діагностики приділялася увага специфіці взаємостосунків підлітка з батьком і матір'ю.

За результатами діагностики нами виявлено недостатню емоційну близькість із боку матері в 44,8% підлітків (це проявляється в недостатності любові, тактильних проявів, вербальної комунікації, зацікавленості життям підлітка, підтримці його діяльності); з боку батька 83,6% (це проявляється у відсутності будь-якої комунікації – вербальної чи емоційної та відсутності зацікавленості життям підлітка)

Отже, за результатами діагностики в системі «сім'я – підліток» встановлено, що формування агресивної поведінки підлітків взаємообумовлене:

- змінами у складі сім'ї;
- психологічною дистанцією між підлітком і матір'ю;
- психологічною дистанцією між підлітком і батьком;
- проявами фізичного насильства в сім'ї;
- проявами надмірної вимогливості до підлітка з боку сім'ї;
- перебуванням в асоціальному середовищі;
- низьким рівнем відчуття захищеності;
- труднощами у самовираженні в сімейній взаємодії;
- низьким рівнем соціально-побутового забезпечення.

У системі «педагог – підліток» досліджувалася комунікація підлітка з педагогом або вихователем під час навчальної чи позанавчальної діяльності. Спостереження велось в звичних для підлітків ситуаціях навчального, виховного процесу та інших видах діяльності. Також дослідження зосереджувалося на стратегіях педагога (навчальна діяльність на уроках, позанавчальна діяльність) і стратегіях вихователя (позанавчальна діяльність). Зокрема, вирішення нестандартних ситуацій, вирішення конфліктних ситуацій, вирішення ситуацій, коли підліток потребує додаткового роз'яснення інструкції та стратегія оцінювання навчальних досягнень. За допомогою спостереження були виявлені особливості прояву підлітком негативних дій у процесі взаємин підлітка з педагогами, фіксувалися негативні та специфічні поведінкові прояви педагога по відношенню до підлітка.

За результатами дослідження встановлено, що вербальну агресію до педагогів та вихователів найбільше проявляють підлітки з легкими порушеннями розумового розвитку (48,9%). Це проявляється у формі сперечання, висуванні претензії в необ'єктивності, іноді у вигляді ненормативної лексики. У підлітків із помірними порушеннями розумового розвитку вербальна агресія проявляється значно менше (38,9%). Вони не можуть висунути педагогу чи вихователю претензію в необ'єктивності, більшість із них замикаються в собі та відмовляються виконувати будь-які завдання, тобто, проявляють пасивний негативізм (97,2%), або роблять все інакше, ніж від них вимагають, тобто, проявляють активний негативізм. Іноді цей негативізм супроводжується непрямою агресією (у формі кидання предметів, псування предметів, штовхання меблів) або нетривалими компульсивними діями (у формі хитання головою чи тулубом, ходіння від одного місця до іншого). Роздратування проявляють як підлітки з легкими порушеннями розумового розвитку (89,6%), так і з помірними порушеннями розумового розвитку (94,4%). Найчастіше воно є наслідком неправильного сприйняття світу, зокрема на фоні внутрішнього конфлікту між бажанням і можливостями. Також слід зазначити, що агресивні дії підлітків обумовлюються типовими стратегіями ведення навчальної та виховної діяльності (75,6%), типовими стратегіями оцінювання навчальної діяльності (76%), типовими стратегіями розв'язання ситуацій, пов'язаних із невмотивованими діями

підлітків у процесі навчальної та виховної діяльності (76,8%). Слід зазначити, що здебільшого на уроках агресивна поведінка підлітків регулюється правилами проведення уроків. Тому найбільше вона виявляється в підлітків із легкими та помірними порушеннями розумового розвитку саме у позанавчальній діяльності, під час виховного процесу.

Методом експертних оцінок здійснювалося визначення стану агресії та якісно-кількісних проявів агресивної поведінки підлітка в його повсякденному шкільному житті, а також визначення рівня активної участі в житті школи. Середній показник для кожного підлітка дозволив виявити систематичність прояву агресивної поведінки в повсякденному шкільному та позашкільному житті підлітків із порушеннями розумового розвитку. Агресивну поведінку ми розглядали як прояв вербальної агресії, роздратування та негативізму (пасивного або активного). Особливу увагу приділяли тому, яку участь підлітки беруть у житті колективу та школи, в позашкільних справах. Активну участь визначено як чергування у їдальні, прибирання в класі, участь у святкових заходах і концертах. Підлітки з легкими порушеннями розумового розвитку беруть активну участь у житті школи, зокрема всі вони чергують у їдальні (у формі накривання на столи під час сніданку, обіду, вечері та збирання посуду після їжі, прибирання столів і стільців). У школі встановлено чергування в класі (у формі підмітання, викидання сміття, миття підлоги, сезонної підготовки вікон до зими, миття вікон), в якому всі підлітки з легкими порушеннями розумового розвитку беруть активну участь. Підлітки з помірними порушеннями розумового розвитку в чергуванні беруть участь тільки частково – у формі якої-небудь однієї дії процесу (або у формі підмітання, або викидання сміття, або миття підлоги). Участь у святкових концертах у формі виступів (виконання віршів, гуморесок, пісень, танців, невеличких тематичних театральних постановок) беруть участь підлітки з легкими порушеннями розумового розвитку за бажанням. Загальна кількість їх становить 35,7%. А підлітки з помірними порушеннями розумового розвитку беруть участь у святкових концертах у ролі глядачів, і тільки 8,3% із них у ролі учасників та за бажанням батьків. Тобто, самі вони ініціативи не виявляють. За результатами експертних оцінок, прояв агресивної поведінки (у формі вербальної агресії, негативізму та роздратування) в усіх групах є високим і системним. Отже, за результатами дослідження в системі «педагог – підліток» можна констатувати, що: агресивна поведінка є сформованою та реактивною; агресивна поведінка підлітків детермінує конфліктні ситуації по відношенню до педагога чи вихователя в процесі навчальної та позанавчальної діяльності; агресивна поведінка підлітків обумовлюється типовими стратегіями шкільної взаємодії; агресивна поведінка підлітків по відношенню до педагога чи вихователя в процесі навчальної та позанавчальної діяльності проявляється як вербальна агресія, негативізм (пасивний або активний) та роздратування. Разом із тим матеріали діагностики в системі «сім'я – підліток» та «педагог – підліток» дали змогу виявити, що педагоги вважають сім'ю відповідальною за агресивну поведінку підлітка (98%), а один із батьків (мама чи опікун) вважають відповідальним за агресивну поведінку підлітка батька, який усунувся від виконання батьківських обов'язків (85%).

Отже, за результатами дослідження соціально-регулятивних особливостей агресивної поведінки підлітків із порушеннями розумового розвитку за специфікою

встановлення контактів системи «підліток – підліток», «сім'я – підліток» та «педагог – підліток» було встановлено такі форми прояву агресії:

- система «підліток – підліток» – фізична агресія або погрози нею, вербальна агресія, непрямая агресія;
- система «сім'я – підліток» – фізична агресія або погрози нею, вербальна агресія, непрямая агресія, негативізм (пасивний або активний), роздратування;
- система «педагог – підліток» – вербальна агресія, негативізм (пасивний або активний), роздратування.

Агресивна поведінка підлітків обумовлюється стратегією родинної та шкільної взаємодії. Особливостями прояву агресивної поведінки є домінантність реактивних утворень. При цьому в підлітків із помірними порушеннями розумового розвитку агресивні дії, в основному, є реактивними. Чим легші та менш обтяжені порушення розумового розвитку, тим краще прояви агресивної поведінки підлітків піддаються корекції та, як наслідок, сприяють формуванню саморегуляції агресивної поведінки. Диференціація напрямів діагностики на системи «підліток-підліток», «сім'я-підліток», «педагог-підліток» дала можливість встановити появу та прояви агресії, її формування та функціонування як стійкої поведінкової стратегії.

ЛІТЕРАТУРА (REFERENCES TRANSLATED AND TRANSLITERATED):

1. Винославська О.В. Психологія. Навчальний посібник / О.В. Винославська – Київ ІНКОС 2005
Vynoslavskaja O.V. (2005). Psykholohiia. Navchalnyi posibnyk. Kyiv INKOS (In Ukrainian).
2. Иванов Е.С. Дифференциальная диагностика и коррекция нарушений поведения у аномальных детей. Межвуз. сб. науч. трудов. / Е.С. Иванов – Л.: 1989.
Ivanov E.S. (1989). Differencialnaja diagnostika i korekciija narushenij povedenija u anomalnyh detej. Leningrad (In Russian).
3. Практикум по психодиагностике. Руководство по интерпретации. / Под общ. ред. С.Р. Панталева – М.: Изд-во Моск.ун-та, 1988-1992.
Praktikum po psihodiagnostike. Rukovodstvo po interpretacii (1988-1992). Moskva: Izd-vo Mosk.un-ta (In Russian).
4. Психологическая диагностика: Учебное пособие Под ред.. К.М.Гуревича, Е.М.Борисовой. – М.: Издательство УРАО. – 1997. – 182 с.
Psihologicheskaja diagnostika (1997). Moskva: Izdatel'stvo URAO (In Russian).
5. Райгородский Д.Я «Практическая психодиагностика» учебное пособие / Д.Я. Райгородский М.: «Бахрах», 2000г.
Rajgorodskij D.J. (2000). «Prakticheskaja psihodiagnostika» uchebnoe posobie. Moskva: «Bahrah», 2000g. (In Russian).

Melnychenko V.E. The specific socio-regulatory features aggressive behavior adolescents with intellectual disabilities

Abstract. The article describes the research of specific social and regulatory characteristics of adolescents with intellectual disabilities. The differentiation was held in the directions of diagnostic system "teenager – teenager", "family – teenager", "teacher – teenager", which made it possible to establish the appearance and display of aggression, its formation and functioning as a stable behavior strategy.

Keywords: social and regulatory characteristics, adolescents with intellectual disabilities, aggressive behavior.

Мельниченко В.Е. Специфика социально-регулятивных особенностей агрессивного поведения подростков с нарушениями умственного развития

Аннотация. В статье изложены исследования специфики социально-регулятивных особенностей подростков с нарушениями умственного развития. Проведена дифференциация направлений диагностики на системы «подросток – подросток», «сім'я – подросток», «педагог – подросток», что дало возможность установить появление и проявления агрессии, ее формирование и функционирование как устойчивой поведенческой стратегии.

Ключевые слова: социально-регулятивные особенности, подростки с нарушениями умственного развития, агрессивное поведение.

УДК:37.015.3+159.92+376.42

Пиногіна К. О.

До проблеми дослідження формування соціального інтелекту молодших підлітків з легкою розумовою відсталістю

Анотація. У статті наводиться теоретичний аналіз досліджень з проблеми розвитку соціального інтелекту у молодших підлітків з легкою розумовою відсталістю. Соціальний інтелект трактується як комплекс або група здібностей, тому він нерозривно пов'язаний з діяльністю людини. Предметом реалізації даної групи здібностей є формування соціальної компетентності в процесі становлення відносин між людьми. Аналізуються шляхи та способи виміру соціального інтелекту. Представлено психодіагностичний комплекс дослідження групи здібностей у структурі соціального інтелекту молодших підлітків з легкою розумовою відсталістю.

Ключові слова: соціальний інтелект, соціальний розвиток, соціальна компетентність молодших підлітків з легкою розумовою відсталістю.

У сучасній спеціальній психології однією з найбільш важливих питань є проблема соціального розвитку дитини з особливими потребами. Адже сьогоднішній соціум потребує адаптованої до життя особистості, що відповідає соціальним вимогам. Відповідно, в останні роки підкреслюється необхідність різномісного вивчення умов психічного розвитку дітей, зокрема з інтелектуальною недостатністю.

Впродовж багатьох років пріоритетним напрямом вивчення дітей цієї категорії залишалася їх пізнавальна діяльність в умовах розумового недорозвинення. Соціальний же розвиток залишався за межами предметної галузі досліджень. У результаті позначився «відрив рівня загальноосвітньої підготовки розумово відсталої дитини від рівня її соціального розвитку» (Н. Л. Білопільська, В.І.Лубовський, Л.Ф.Хайртдінова)[1].

Необхідність вивчення соціального інтелекту дітей з відхиленнями у розвитку як адаптивного і компенсаторного механізму є очевидною, проте вона недостатньо забезпечується відповідним методичним супроводом. У наш час спеціальна психологія потребує розробки діагностичного інструментарію для вивчення особистості дітей з відхиленнями в розвитку, в тому числі й для дослідження такої інтегральної особливості психіки, як соціальний інтелект.